

14-19. Yüzyıllar Arası Ahlâk-ı Adudiyye Şerhlerinde İş Ahlakı Meselelerinin Serencamı

Erkan Erdemir

Öz: Bu çalışmanın amacı, 14. yüzyılda Adudüddin el-İcî tarafından kaleme alınmış bulunan Ahlâk-ı Adudiyye isimli Arapça risalenin, bu risaleye daha sonraki dönemlerde yapılan şerhler üzerinden incelenmesi ve bugünün iş ahlakı meselelerine dönük mesajlarının değerlendirilmesidir. 14. yüzyılda yazılan risaleye aynı dönemde İcî'nin talebeleri olan Şemseddin el-Kirmânî ve Seyfüddin Ahmed el-Ebherî tarafından yazılan şerhler daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, 19. yüzyıla kadar her yüzyılda bir-iki ilaveyle ortaya bir Ahlâk-ı Adudiyye şerhleri külliyyatı çıkmıştır. Çalışmada, dört bölümden oluşan risalenin, ev idaresi başlıklı üçüncü bölümünün varlık yönetimi ve çalışanların yönetimi başlıklı iki alt bölümü esas alınmış ve farklı yüzyıllarda yapılan dokuz şerh karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece şerhlerde geçen iş ahlakı meseleleri bugünün bakış açısıyla değerlendirilerek, bir anlamda yeniden şerh edilmiştir. Çalışmanın en önemli bulgusu, ev idaresi ile ilgili tavsiyelerde orijinal risaledeki ahlakî perspektifin, yani işletme faaliyetinin öncelikli amacının işleri ahlaka uygun yürütmek olduğu kabulünün, takip eden yüzyıllarda da aynen korunmuş olmasıdır. Çalışmada, şarihlerin kendi dönemlerine ait toplumsal koşulları eserlerine yansıtıtlıkları ile ilgili bazı bulgular da elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim tarihi, ahlâk-ı adudiyye, Adudüddin el-İcî, ev idaresi, ilm-i tedbirü'l menzil, iş ahlakı.

Abstract: This study aims to examine the Al-Akhlâq al-'Ađudiyah, an Arabic treatise by 'Adud al-Din al-İjî over its commentaries written in subsequent periods and make sense of the messages it carries for today's business ethics issues. Following its publication in the 14th century, the commentaries started to be written firstly by Sems'ud-din Kirmânî and Seyf'ud-din Ahmad el-Ebherî, the students of al-İjî and continued by one or two additional copies being published in each century creating a corpus of Al-Akhlâq al-'Ađudiyah commentaries. The third section of the treatise, which consists of four parts and is titled household management, has been taken as a basis, specifically its two subsections titled management of goods and management of employees, and nine commentaries written in different centuries have been comparatively analyzed. Through this analysis, the business ethics issues mentioned in the commentaries are evaluated from a contemporary business perspective, and the original treatise is re-annotated in the 21st century. The most important finding of the study is that the moral perspective in the original treatise, that is, the acceptance that the primary purpose of managing is to conduct business in accordance with morality, has been preserved in the following centuries. Some findings have also been obtained regarding how the commentators reflect the socio-economic conditions of their time in their works.

Keywords: Management history, al-akhlâq al-'ađudiyah, 'Adud al-Din al-İjî, household management, oikonomia, business ethics.

@ Prof. Dr., Maltepe Üniversitesi, erkanerdemir@maltepe.edu.tr

0000-0002-1287-2450

➔ Erdemir, E., (2024). 14-19. Yüzyıllar Arası Ahlâk-ı Adudiyye Şerhlerinde İş Ahlakı Meselelerinin Serencamı. *İş Ahlakı Dergisi*, 17 (2), ss. 148-177.

✎ Birikimler

© İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe/br404
Turkish Journal of Business Ethics, 2024
isahlakidergisi.com

📅 Başvuru: 07.06.2024
Revize: 12.08.2024
Kabul: 05.09.2024
Erken Baskı: 04.10.2024

Giriş

İslam düşüncesi 12. yüzyıldan itibaren daha önceki dönemlerde dünyanın farklı havzalarında üretilmiş bilginin tahkiki yoluyla bir yenilenme çabası içine girmiştir (Türker, 2017). Bu dönemden itibaren pek çok ilim dalında, etkisi tüm dünyada halen devam eden önemli eserler üretilmiştir. Yine de bu külliyyat içerisinde İslam ahlak düşüncesi ile ilgili eserlerin yok denecek kadar az olduğu; iş ahlakı, çalışma ahlakı, çevre ahlakı vb. pratik ahlak alanlarına yönelik çıkarımların eksikliği vurgulanmaktadır (Özturan, 2015). Bunun en önemli nedeni olarak ise ahlakın genellikle pratik bir mesele olarak kabul edilmesi nedeniyle teorik tartışmalara dâhil edilmediği ve ahlak alanının İslam düşüncesinin diğer alanlarına göre yenilenme dönemi öncesinde de daha az ilgi gördüğü ileri sürülmektedir (Türker, 2017).

Yine de İslam felsefesi alanında bu dönemde, Aristo, Platon ve Galen gibi eski Yunan filozoflarından beslenen Râzî, Kindî, Fârâbî ve İbn Sinâ gibi İslam felsefesi kurucularını takip ederek İslam ahlakının teorik çerçevesini çizen ve pratiğe yönelik öğütler de içeren önemli eserler verilmiştir. Yahya bin Adî ve İbn Miskevî'nin aynı ismi paylaşan Tehzîbü'l Ahlâk adlı eserlerinin ardından onları takiben yazılan Nasîrüddin Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırî'si, Devvânî'nin Ahlâk-ı Celâlî'si, Kâşifî'nin Ahlâk-ı Muhsinî'si ve son dönemde de Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'si bu alanda ilk akla gelen müstakil eserlerdir (Özturan, 2015; Görkaş, 2016; Bilgin-Tiryaki, 2018). Bu eserlerden biri olan ve 14. yüzyılda Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından kaleme alınan Ahlâk-ı Adudiyye risalesi ise, kısa ve öz içeriği ile hem kendinden sonra yazılmış Kınalızâde'nin Ahlâk-ı Alâî'si gibi önemi eserlere kaynaklık etmiş hem de yazıldığı dönemden 19. yüzyıla kadar pek çok şerh konu olarak kendi başına bir külliyyat oluşturmuş önemli bir ahlak metnidir (Görkaş, 2016; Arıcı, 2017a).

Ahlâk-ı Adudiyye risalesi; nazari ahlak, ahlakın hıfzı ve iktisabı, siyasetü'l menzil ve tedbirü'l müdûn olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Söz konusu başlıklar Ahlâk-ı Adudiyye'den önceki ahlak risalelerinde de benzer şekilde kullanılmıştır. Bu çalışmada, risalenin ev idaresi konulu üçüncü başlığı olan siyasetü'l menzil bölümünün birinci alt başlığı olan varlık yönetimi ve üçüncü alt başlığı olan çalışanların yönetimi alt başlıkları üzerinde durulmaktadır. Bu bölümdeki diğer iki alt başlık olan eşle ilişkilerin yönetimi ve çocuklarla ilişkilerin yönetimi, iş ahlakı ile ilgili bir muhtevaya sahip olmadıklarından dolayı incelemenin dışında bırakılmıştır. Çalışma boyunca, kimi şarihlerin de takip ettiği usul izlenerek, ev idaresi ile işletme yönetimi arasında; evin reisinin yönetici, hizmetçilerin de çalışanlar olduğu şeklinde bir benzerlik kurularak hane halkı bir aile işletmesi gibi kabul edilmiştir. Böylece Sayar'ın (2000) Türk ahlakçalarına yönelik ilm-i tedbirü'l menzil'i mikro analize

bağlayacak köprüyü kurma çağrısına da cevap verilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da şerhleri karşılaştırmalı olarak incelerken, çeşitli yüzyıllarda yazılan Ahlâk-ı Adudiyye şerhlerinin ele aldıkları konulara olan yaklaşımlarının yazıldıkları dönemin sosyoekonomik koşullarını ne ölçüde yansıttığını incelemektir. Zira Ülgener'in (1991) ifadesiyle söz konusu ahlak literatürü, olması gerekeni söylediği için, aslında olmayana da işaret etmektedir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Öncelikle Ahlâk-ı Adudiyye risalesi ve müellifi hakkında bilgi verilmekte, ardından incelemeye konu edilen Ahlâk-ı Adudiyye şerhleri tanıtılmaktadır. Şerhlerin nasıl bir usulle incelendiğinin açıklanmasının ardından ise son kısımda Ahlâk-ı Adudiyye risalesinin üçüncü bölümünün iki alt başlığı orijinal risale ve şerhlerindeki metinler eşliğinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir.

Ahlâk-ı Adudiyye ve Müellifi

Ahlâk-ı Adudiyye, Adudüddin el-Îcî'nin (1281-1355) ahlakla ilgili Arapça risalesidir. Asıl adı Risâletü'l Ahlâk olan eser, yazarı Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffar el-Îcî'nin Adudüddin şeklindeki unvanından dolayı Ahlâk-ı Adudiyye olarak bilinmektedir (Erdem, 1989). Adudüddin el-Îcî, Moğol istilasının ardından ilim dünyasında yeniden toparlanma çabalarının yoğunlaştığı, Batı ve İslam klasik dönem eserlerinin yeniden yorumlandığı "ikinci klasik dönem" olarak adlandırılabilen dönemde yaşamış, kelim, fıkıh, dil ve tefsir gibi temel alanlarda eserler vermiş, kıymetli öğrenciler yetiştirmiş önemli bir alimdir (Altaş, 2017). Şiraz yakınlarındaki Îc şehrinde, varlıklı bir ailenin oğlu olarak doğan Îcî, temel eğitiminin ardından önce Şiraz'a gitmiş, daha sonra İlhanlıların başşehri Sultaniye'ye giderek vezir Reşîdüddin Fazlullâh'ın himayesine girmiş, burada ve çevre illerde kadılık, müderrislik ve başkadılık görevlerinde bulunmuş, politik bazı çekişmeler sonucu ömrünün son yıllarını hapiste tamamlamıştır (Görgün, 2017).

Ahlâk-ı Adudiyye, İslam ahlak literatüründe hem pratik hem de teorik ahlak felsefesi meselelerini bir arada ele alan geleneğin o zamana kadar en bilinen eseri olan Nasîrüddin Tûsî'nin (ö. 672/1274) Farsça yazdığı Ahlâk-ı Nâsîrî'nin Arapça bir muhtasarı gibidir (Arıcı, 2009). Ahlâk-ı Adudiyye, bilhassa Osmanlı ve İran ilim ve medrese çevrelerinde hayli ilgi görmüştür. Îcî'nin oldukça ağır konuları kendine has, veciz bir üslupla kaleme almış olması nedeniyle çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan risalenin herkes tarafından anlaşılması kolay olmamış, bu nedenle eser kendisinden sonra pek çok şerhe konu olmuştur (Arıcı, 2017a). Îcî henüz hayattayken talebesi Kirmânî tarafından başlatılan bu şerh geleneği sonra-

ki yüzyıllarda da sürerek 19. yüzyıla kadar gelmiş ve çeşitli tercüme ve şerhlerden oluşan bir Ahlâk-ı Adudiyye literatürü ortaya çıkmıştır (Arıcı, 2017b). Taşköprizâde tarafından Osmanlı'ya aktarılan Ahlâk-ı Adudiyye şerhleri geleneği, Sultan Abdülaziz dönemi Meclis-i Maârif azasından Mehmed Emîn İstanbulî tarafından Melzemetü'l-Ahlâk adıyla Türkçeye de çevrilerek devam ettirilmiştir (Görkaş, 2016).

İncelenen Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri

Bu çalışmada Ahlâk-ı Adudiyye şerhlerinin ulaşılabilen dokuz tanesi incelenmiştir.¹ İncelenen şerhlerin listesi bazı özellikleriyle birlikte Tablo 1'de listelenmiştir. Bunların üçü nispeten kısa metinler olduğundan şerhten ziyade tercümeyle daha yakın oldukları da söylenebilir. Her biri hakkında kısa bilgiler vermek gerekirse bu şerhlerden ilk yazılanı, orijinal Ahlâk-ı Adudiyye risalesinin yazarı olan İcî'nin 12 yıl talebeliğini de yapmış olan Şemseddin Kirmânî'nin (1317-1384) yazdığı şerhtir (Kirmânî, 2016). Bu şerh oldukça muhtasar olmasına rağmen İcî henüz hayattayken yazılmış, bu özelliğiyle de kendisinden sonra yazılan şerhlere içerik açısından kaynaklık etmiştir. Şerhin girişinde Kirmânî, bu şerhi "istifade ettiği noktaları belirtmek, tenkit ettiği noktalarda ise bazı eklemelerde bulunmak" amacıyla yazdığını belirtmektedir (Kirmânî, 2016). Şerhin yazılış tarihi net olmadığı için, incelenen diğer bazı şerhlerde olduğu gibi bu şerh için de Tablo 1'de tarih olarak şarihi Kirmânî'nin vefat tarihi olan 1384 tarihi esas alınmıştır.

Kirmânî şerhi ile aynı dönemde yazılan bir başka şerh de yine İcî'nin talebelelerinden biri olan Seyfüddin Ahmed el-Ebherî'nin şerhidir (Ebherî, 2016). Bu eserin de yazım tarihi net olmadığı için Tablo 1'de tarih olarak Ebherî'nin muhtemel vefat tarihi olan 1397 verilmiştir. En eski Ahlâk-ı Adudiyye şerhlerinden biri olan Ebherî şerhi aynı zamanda bilinen şerhlerin en muhtasar olanıdır. İncelenen şerhlerin üçüncüsü, Timurular döneminde Herat'ta yazılmış ve dönemin devlet adamlarından, edebiyat ve sanatla yakından ilgilenen Gıyâseddin Baysungur'a (1397-1434) ithaf edilmiştir. Ancak müellifi belli olmadığından hem kaynak alınan eserde hem de bu çalışmada Müellifi Meçhul (Meçhul, 2016) şerh olarak isimlendirilmiş, tarih olarak ise Baysungur'un yaşadığı dönem olan 15. yüzyıl başlarında yazıldığı kabul edilmiştir (Bilgin-Tiryaki, 2013). Şarih, İcî'nin eserinin içerdiği anlaşılması zor me-

1 Bilinen on Ahlâk-ı Adudiyye şerhinden yedisi, İlmî Etüdler Merkezi İLEM'in 2013 yılında başlattığı İslam Ahlak Düşüncesi Projesi kapsamında tahkik ve tercüme edilerek yayınlanmıştır. Söz konusu yayınlar bu çalışmaya hem esin kaynağı olmuş hem de bu çalışmanın en önemli kaynaklarını oluşturmuştur. Proje ile ilgili ayrıntılı bilgiye şuradan ulaşılabilir: www.ilem.org.tr/islam-ahlak-dusuncesi-projesi

seleleri izah eden başka bir eser bulunmamasını bu metni yazmasının sebebi olarak göstermektedir. Ahlâk-ı Adudiyye'nin başka şerhlerine de atıf yapılan bu eserde şarih, kendi dönemindeki ulemaya önemli eleştiriler yöneltmekte, ulemanın ilim peşinde koşmayı bırakıp, makam-mevki elde etmeye yöneldiğinden ve “alet ilimleri” ile uğraşılıp “dini ilimler” ve “funûn-u kemâliye”nin terk edildiğinden şikayet etmektedir (Meçhul, 2016). Dördüncü şerh olan Alâuddîn el-Kâzerûnî'nin şerhi en kapsamlı olanlardan biridir (Kâzerûnî, 2014). Özellikle iktisadi konulardaki yaklaşımlarıyla diğer şerhler arasında öne çıkmaktadır. Şerhin incelenen nüshasında şarih ile ilgili bilgi bulunamadığı belirtilmekte, eserin yazım tarihi ile ilgili de bilgi verilememektedir. Ancak bir başka eserde şarihin ölüm tarihi olarak kaynak belirtilmeden 1538 tarihi verilmektedir (Görkaş, 2016).

Tablo 1

İncelenen Ahlâk-ı Adudiyye Şerhleri

Şarih	Eser Adı	Yazıldığı Yer	Tarih	Çeviren/ Hazırlayan	Kaynak
Şemseddin Kirmânî	Şerhü'l-Ahlâki'l-Adudiyye	Şiraz, İran	1384	Mervenur Yılmaz	Kirmânî (2016)
Seyfüddin Ahmed el-Ebherî -	Şerhü'l-Ahlâki'l-Adudiyye	Şiraz, İran	1397	Ömer Türker	Ebherî (2016)
Müellifi Meçhul	Şerhü'l-Ahlâki'l-Adudiyye	Herat, Afganistan	15. yüzyıl	Kübra Bilgin Tiryaki	Meçhul (2016)
Alâuddin el-Kâzerûnî	Şerhü'l-Ahlâki'l-Adudiyye	İran (?)	1538 (?)	Mehmet Aktaş, Mehmet Demir, Güvenç Şensoy	Kâzerûnî (2014)
Taşköprizâde Ahmed Efendi	Şerhü'l-Ahlâki'l-Adudiyye	İstanbul	1540	Elzem İçöz, Mustakim Arıcı	Taşköprizâde (2014)
Müneccimbaşı Ahmed Dede	Şerhu Ahlâk-u Adud	Edirne	1702	Asiye Aykıt	Aykıt (2013)

İsmail Müfid İstanbulî	Şerhü'l- Ahlâki'l- Adudiyye	İstanbul	1784	Selime Çınar	Müfid İstanbulî (2014)
Mehmed Emîn İstanbulî	Melzemetü'l Ahlak	İstanbul	1864	Melek Yıldız Güneş, Aliye Güler	Mehmed İstanbulî (2016)
Yozgadî Keşfi Mustafa Efendi	Risale-i Keşfiyye	İzmir	1878	İrfan Görkaş	Görkaş (2016)

İncelenen beşinci şerh, köklü bir ulema ailesinden gelen ve babası II. Bayezid tarafından şehzade Selim'e hoca olarak tayin edilmiş, kendisi de önemli medreselerde müderrislik ve İstanbul kadılığı yapmış olan Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (1495-1561) 1540 yılında yazdığı şerhtir (Taşköprizâde, 2014). Teori ve pratiği bir araya getirmeyi önemseyen bir ilmi yaklaşıma sahip olan Taşköprizâde, şerhinde İslam ahlak literatürünün öncüleri olan İbn Miskeveyh ve Tûsî'den yararlanmış, diğer yandan pek çok ayet ve hadisin yanı sıra Hz. Ali'nin sözlerine de sıklıkla müracaat etmiştir. Şerhin çeşitli kısımlarında; Gazzâlî, Hemedânî, Nizâmülmülk, Mâverdi ve Râzî gibi önemli isimlerin eserleri yanında, çeşitli Ahlâk-ı Adudiyye nüshalarından ve Kirmânî'nin şerhinden yararlandığı da anlaşılmaktadır (Taşköprizâde, 2014). Kınalızâde'nin meşhur eseri Ahlâk-ı Alâî üzerinde de etkili olan Taşköprizâde'nin bu eseri, Osmanlı'daki Ahlâk-ı Adudiyye şerhleri geleneğinin de başlangıcı durumundadır (Görkaş, 2016).

Altıncı şerh, 17. yüzyılda yaşamış önemli bir alim, mutasavvıf ve tarihçi olan Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede (1631-1702) tarafından yazılan Münecimbaşı şerhidir (Aykıt, 2013). IV. Mehmed döneminde Münecimbaşılık yapan ve devlet işlerinin içinde bulunan Ahmed Dede, II. Süleyman döneminde azledildikten sonra Mısır ve Mekke'de bulunmuş, Mevlevî şeyhi olmuş, başta tarih alanındaki eseri olan Câmîü'd Düvel olmak üzere edebiyat, tarih, mantık ve tefsir alanlarında önemli eserler vermiştir (Ağırakça, 2006). Osmanlı'nın gerileme döneminin başlangıcında yaşamış olan Münecimbaşı, kendi döneminde ulemanın amelî ahlak konusuna yeterli önemi vermediğini düşünerek Ahlâk-ı Adudiyye şerhini, yaşadığı dönemde gördüğü ahlaki problemlere işaret etmek üzere yazdığını ifade etmiştir (Aykıt, 2013).

İncelenen yedinci şerh İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî (ö. 1803) tarafından 1784 yılında yazılmıştır (Müfid İstanbulî, 2014). Günümüze çok sayıda eseri ulaş-

masına rağmen müderrislik yaptığı ve Nakşibendi tarikatı halifelerinden olduğu dışında kendisi hakkında ulaşılabilen bilgi sınırlıdır. Müellif, şerhi yazma nedenini, İcî'nin açmamış bir çiçek olarak nitelendirdiği eserinin zor kısımlarını açarak ebedi saadet için insanlara yol göstermek olduğunu belirtmektedir (Kösem, 2008). Yine İstanbul doğumlu bir başka şarih olan Mehmed Emîn İstanbulî de Ahlâk-ı Adudiyye adlı esere 1864 yılında bir şerh yazmıştır (Emîn İstanbulî, 2016). Sultan Abdülaziz döneminde Meclis-i Maârif azalığı yaptığı bilinen ama hakkında bunun dışında pek bilgi olmayan şarihin Melzemetü'l Ahlak adıyla basılan şerhi, İcî'nin eserine yazılmış ilk matbu ve Türkçe şerhtir. Müellif eserin mukaddimesinde eseri çevirme ve şerh etme nedenini, insanların insanlıktan düşmeye başlamış olmasını müşahede etmesi ve kendisinin de bir çözüm önermek istemesi olarak ifade etmektedir. Eser oldukça geniş bir şerh olmasına rağmen son iki bölüm olan ev idaresi ve ülke idaresi ile ilgili açıklamaların çok kısa olması dikkat çekicidir (Emîn İstanbulî, 2016).

İncelenen son şerh, aslında daha çok bir tercüme hüviyetinde olan Yozgatlı Hacı Keşfi Mustafa Efendi'nin (ö. 1890) Risale-i Keşfiyye'sidir (Görkaş, 2016). Başta İstanbul olmak üzere çeşitli illerde müderrislik yapan müellifin günümüze ulaşan, incelenen şerh de dahil olmak üzere yedi eseri bulunmaktadır. 1878 yılında basılan eserin yazılma sebebi müellif tarafından, öncelikle Arapça olan eserin anlaşılabilir insanların peygamber ahlakıyla ahlaklanmalarına vesile kılınması, aynı zamanda bilgiye çok değer verilen bir dönemde yaşamanın hakkının verilmesi olarak ifade edilmiştir (Görkaş, 2016). Müellifin, Sultan Abdülaziz döneminde yaşadığı dikkate alındığında eserin Ahlâk-ı Adudiyye'nin ilk Türkçe şerhi olan Melzemetü'l Ahlak ile aynı zamanlarda yazıldığı anlaşılmaktadır.

İnceleme Usulü

Çalışmanın ana konu ve başlıklarının belirlenmesinde Ahlâk-ı Adudiyye'nin orijinal metni esas alınmış, bu metne daha sonradan farklı zamanlarda yapılan şerhlerde ne gibi yorumlar getirildiği, yorumlarda orijinal metnin hangi kısımlarına odaklandığı, zaman içerisinde yapılan yorumların ne gibi değişiklikler gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ilgi odağını, orijinal Ahlâk-ı Adudiyye metninin siyâsetü'l menzil başlıklı üçüncü bölümü oluşturmaktadır. Bu bölümdeki dört alt başlıktan, muhtevası doğrudan iş ahlakı meselelerine ait olan iki tanesi, varlık yönetimi ve çalışanların yönetimi incelemeye dahil edilmiştir. Üzerinde çalışılabilecek bir metin oluşturulmak üzere öncelikle her bir şerh metni incelenerek yaptıkları katkılar orijinal metnin ilgili bölümleri etrafında bir araya getirilmiştir. Daha sonra ise ortaya çıkan Ahlâk-ı Adudiyye ve şerhlerinden yapılan alıntılardan oluşan

metin, iş ahlakı meseleleri açısından günümüz bakış açısıyla bir anlamda yeniden şerh edilmiştir.

Çalışmada, Ahlâk-ı Adudiyye risalesini değişik tarihlerde şerh etmiş dokuz farklı metin karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu inceleme sırasında orijinal risaleye ve her bir şerhe ait metinlerin kolayca karşılaştırılabilmesi için bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Öncelikle orijinal risaleye ait metinler italik olarak verilmiş ve parantez içinde “Ahlâk-ı Adudiyye” ifadesiyle kaynağına işaret edilmiştir. Diğer şerhlere ait ifadeler de orijinal metnin uygun kısımlarına normal metin olarak ilave edilmiş ve kaynak olarak da her bir şarihe yine parantez içinde verilen bir kısaltma isimle işaret edilmiştir (Tablo 2). Kısaltmalarda, karşılaştırmaya yardımcı olabileceği düşünülerek her bir şerhin yazıldığı yüzyıla da yer verilmiştir. Çok sayıda alıntıdan oluşan metnin okunmasını kolaylaştırmak için alıntılarla ilgili kısaltma ve yüzyıl bilgisi dışında, alıntı yapılan kaynağın yayın yılı ve sayfa numarasına yer verilmemiştir. Dipnot metinlerinde ve tüm metinde, şerhler dışındaki eserlere yapılan atıflarda bilimsel kaynak gösterme kurallarına uyulmuştur. Şerhlere esas alınan yayınlar kaynakçada ayrıca yer almaktadır.

Tablo 2

Metinde Kullanılan Şerhlere Ait Kısaltmalar

Şarih	Kısaltma
Şemseddin Kirmânî	Kirmânî, 14. yy
Seyfüddin Ahmed el- Ebherî	Ebherî, 14. yy
Müellifi Meçhul	Müellifi Meçhul, 15. yy
Alâuddin el-Kâzerûnî	Kâzerûnî, 16. yy
Taşköprizâde Ahmed Efendi	Taşköprizâde, 16. yy
Müneccimbaşı Ahmed Dede	Müneccimbaşı, 17. yy
İsmail Müfid İstanbulî	Müfid İstanbulî, 18. yy
Mehmed Emîn İstanbulî	Emîn İstanbulî, 19. yy
Yozgadî Keşfi Mustafa Efendi	Yozgadî, 19. yy

Ahlâk-ı Adudiyye metni için Arıcı'nın (2009) tercümesi esas alınmıştır. Şerhlerden yapılan alıntılarda ise her bir metnin bu çalışmanın kaynakçasında verilen kaynağından yararlanılmıştır. Metinler aktarılırken olabildiğince orijinal ifadelere sadık kalınmıştır. Bazı durumlarda çok küçük değişikliklere gidildiği de olmuştur. Örneğin, orijinal metinde yer alan bir ifade için farklı mütercimler veya hazırlayanlar

tarafından farklı Türkçe kelimeler tercih edildiği durumlarda (sanat ve zanaat gibi), yeknesaklık sağlanması açısından tüm aktarmalarda aynı kelime kullanılmıştır. Yine metinlerin akıcılığının sağlanması için kimi zaman anlatım bozukluklarına, kimi zaman üsluplardan kaynaklanan farklılıklara küçük müdahalelerde bulunulmuş, kimi zaman da parantez içi küçük eklemeler yapılmıştır. Aynı amaçla, bazen alıntılanan metinlerin birbirini tamamlayacak şekilde bölündüğü ve sadece ilgili kısmının alındığı da olmuş, ancak bu durumlarda metnin her bir parçasının kaynağına işaret edilmiştir. Belli bir meselede aynı ifadeyi birden çok şarihin neredeyse aynen kullandığı durumlarda sadece birinin metnine yer verilmiş, ancak kaynak olarak ikisine birden işaret edilmiştir. Metinlerle ilgili olarak bu çalışmanın yazarının yaptığı değerlendirmelere ise alıntı metinlerle karıştırılmaması için dipnotlarda yer verilmiştir.

Orijinal metinde kullanılan ana başlıklar metinde de aynen kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak metinde yer alan ve müstakil bir başlık olarak belirtilmemiş ve düz metin olarak ifade edilmiş olan çok sayıda alt başlık, şerhlerdeki başlıklandırmalardan da yararlanılarak paragraf bölümlendirmelerine elden geldiğince yansıtılmaya çalışılmıştır.

Ahlâk-ı Adudiyye Şerhlerinde İş Ahlakı Meseleleri

Daha önce de belirtildiği gibi Ahlâk-ı Adudiyye risalesi dört bölümden oluşmaktadır. Ahlakın tanımı ve kaynaklarını açıklayan ilk bölüm ve ahlaki erdemlerin nasıl kazanılacağını ifade eden ikinci bölümün ardından üçüncü bölümde ev ekonomisi/ idaresi ile ilgili tavsiyelerde bulunulmakta, son bölümde ise devlet yönetimi üzerinde durulmaktadır. Bu çalışmada Ahlâk-ı Adudiyye risalesinin siyasetü'l menzil başlıklı üçüncü bölümüne odaklanılmıştır. Bu başlık, İslam ahlak literatüründe pek çok önemli eserde “ilm-i tedbirü'l menzil” veya “hikmetü'l menziliyye” olarak da geçmektedir (Arıcı, 2016). İlk defa Fârâbî tarafından İslam ahlak literatürüne kazandırılan kavramın izleri Aristo ve çağdaşları Ksenophon ve Bryson'a kadar sürülebilmektedir (Taşkın, 2017; Swain, 2022). Eski Yunan felsefesinde “oikonomia” olarak isimlendirilen kavram, hane halkının ahlaki ilkelere uygun bir şekilde idaresini ifade etmekte (Dierksmeier & Pirson, 2009) ve genel olarak Türkçede ev idaresi veya ev ekonomisi olarak kullanılmaktadır.

Ahlâk-ı Adudiyye risalesinin ev idaresi başlıklı üçüncü bölümü de dört alt başlıktan oluşmaktadır: Varlık yönetimi, eşle ilişkilerin yönetimi, çalışanların yönetimi ve çocuklarla ilişkilerin yönetimi. Bu çalışmada, iş ahlakı ile ilişkili konuları ihtiva etmesi nedeniyle bu dört alt başlıktan ikisine, varlık yönetimi ve çalışanların yönetimi başlıklarına odaklanılmıştır. Aile işletmeleri yönetimi ile ilgili konular

ihativa eden, eşle ilişkilerin yönetimi ve kariyer yönetimi ile ilgili konulara değinen çocukların yönetimi başlıkları üzerinde ise ayrıca durulması gerekmektedir.

Ev İdaresi²

Üçüncü makale ev idaresi hakkındadır. Ev yönetimi dört maddede incelenir. Birincisi maldır.³

Varlık Yönetimi

Malın durumu üç açıdan ele alınır: Kazanılması, korunması ve harcanması (Ahlâk-ı Adudiyye). Çünkü ilk olarak kazanılması veya benzeri şekilde edinilmesi, ikinci olarak ziyan edilmemesi, üçüncü olarak da ihtiyaç olduğunda önemli yerlere harcanması gerekir. Sözü edilen tanımda bu yönlerle işaret vardır (Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl).

Malın Kazanılması

Malın kazanılması iki kısımdır. Birincisi, ticaret ve zanaat gibi insanın yönetim ve ihtiyarı ile alakalı olan; ikincisi, miras ve bağışlar gibi insanın yönetim ve ihtiyarı ile alakalı olmayandır (bütün şerhler). İlki basiretten kaynaklanan bir iradeyle belli bir amaca yönelik olarak, kendilerinde bulunan imkan nispetinde konuları ele almayı mümkün kılan ruhi bir melekedir. Çalışma ve gayretle alakalı olmayan kazançlar ise hesapsız gelen miraslar ve hediyelerdir ki bunlar Allah'ın bağışındır ve kulun çalışmasının bunda bir payı yoktur (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl). Çalışma ve gayretle alakalı olmayan (gayrikesbi) kazançlar ya şer'i ya da gayrişer'i olur. Şer'i olan miras ya da atıyye/hediye yoluyla olur. Gayrişer'i olan ise zulüm, hırsızlık, üzerine mal geçirme gibi haram yollarla olur (Müneccimbaşı, 17. yüzyıl).⁴ Biz ikinci kısım hakkında konuşmuyoruz (Kâzerûnî, 16. yüzyıl).

Malın kazanılması ticaret ve zanaat ile uğraşarak olur. Zanaatla uğraşmanın daimi bir getirisi vardır ve (ticarete göre) bir felakete karşılaşma olasılığı daha azdır (Ahlâk-ı Adudiyye). Bil ki bütün insanların geçimi dört şey etrafında döner: Ticaret, ziraat, zanaat ve hayvancılık (Kirmânî, 14. yüzyıl; Ebherî, 14. yüzyıl; Taşkoprizâde, 16.

2 İnceleme usulü ile ilgili kısımda da açıklandığı gibi, bu başlıktan itibaren ana metin Ahlâk-ı Adudiyye risalesi ve şerhlerinden yapılan alıntılardan oluşmaktadır. Yazar tarafından yapılan değerlendirmeler dipnotlar kısmında verilmektedir. Bunun tek istisnası, metnin takibini kolaylaştırmak için yazar tarafından eklenen varlık yönetimi ve çalışanların yönetimi alt başlıklarıdır.

3 Şarihlerin açıklamalarından da anlaşılacağı üzere maldan kastedilen, her türlü varlıktır. Dolayısıyla ev idaresinin ilk başlığı varlık yönetimi olarak da isimlendirilmiştir.

4 Müneccimbaşı (17. yüzyıl) gayrikesbi kazancı şer'i ve gayrişer'i olarak ayıran tek şarihtir. Kazancın hukuka aykırı türüne dikkat çekmesi, yaşadığı gerileme döneminde şahit olduğu sorunlardaki artıştan kaynaklanıyor olabilir (Aykut, 2013).

yüzyıl; Münecimbaşı, 17. yüzyıl; Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl; Yozgadi, 19. yüzyıl)⁵. Müellif bazılarının zikrettiği gibi ziraat ve hayvancılığı zikretmemiştir. Oysa ziraat (de ticaret gibi) yönetim (bilgi ve becerisin)e bağlı bir kazançtır. Bunun sebebi birinciye birinciye, ikinciye ikinciye dâhil etmesidir. Fakat bu, genel kabule terstir (Kâzerûnî, 16. yy; Müfid İstanbulî, 18. yy). Sonra bunlardan hangisinin tercihe şayan olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir (Müfid İstanbulî, 18. yy).⁶

Mal kazanırken adaleti ve mürüvveti gözetmelidir (Ahlâk-ı Adudiyye). Mürüvvet (insanlık onuruna uygun davranmak), nefsin aklen güzel fiilleri yapmasının ilkesi olan güçtür (Kâzerûnî, 16. yüzyıl). Adalete riayet etmek karşılıklı alışverişlerde ve takas işlerinde eşitliği korumakla ve tartıda sağlam ölçü kullanmakla, aldatmaktan ve öl-

5 Müellifi Meçhul (15. yüzyıl), İcî gibi sadece ticaret ve zanaatı saymış, Kâzerûnî (16. yüzyıl) bunlara ziraatı, Emin İstanbulî (19. yüzyıl) ise hayvancılığı ilave etmiştir.

6 Malın kazanılma yollarının avantajlı ve dezavantajlı yönleri ile ilgili ihtilafların genel değerlendirmesi şöyle yapılabilir: İcî (14. yüzyıl) kendi risalesinde sadece ticaret ve zanaattan bahsetmiş, daha az riskli olduğu için zanaatın tercih edilmesini önermiştir. İcî'nin öğrencisi ve ilk şarihleri olan Kırmânî (14. yüzyıl) ve Ebherî'den (14. yüzyıl) itibaren bunlara ziraat ve hayvancılık da eklenmiş ve dört kazanç yolu ile ilgili getiri, çeşitli şarihler tarafından getiri, risk ve sürdürülebilirlik açılarından karşılaştırılmıştır. Genel olarak ticaretin daha kazançlı, ancak riskinin daha yüksek olduğu, ziraatın ticareten daha sürdürülebilir olduğu ancak daha az kazandırdığı, hayvancılığın ticaret ve ziraatın arasında olduğu, zanaatın ise en az riskli ama bir o kadar da az kazandıran bir yol olduğu üzerinde uzlaşmıştır. Bunun istisnaları ise en az farklılaşanlardan başlamak üzere şöyle sıralanabilir: Müellifi Meçhul (15. yüzyıl) şerhte hiçbir ilave yapılmadan İcî'nin açıklaması aynen tekrar edilmiştir. Müfid İstanbulî (18. yüzyıl) şerhinde ise İmam Şâfiî ve Mâverî'den alıntılarla dört kazanç yolu arasında ihtilaf edildiği belirtilmiş ve ilave yorum yapılmamıştır. Kâzerûnî (16. yüzyıl) de İmam Şâfiî ve Mâverî'nin yorumlarını aktarmış, aralarındaki farklılığı yorumlamış, filozoflardan alıntılarla destekleyerek hem dini hem de dünyevi nedenlerle ziraat ve zanaatın daha doğru yollar olduğunu belirtmiştir. Münecimbaşı (17. yüzyıl) ve Müfid İstanbulî (18. yüzyıl) ise dini nedenlerle zanaat lehinde tavır almışlardır. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde İcî'den sonra 16. yüzyıla kadar ticaret tavsiye edilirken daha sonra ağırlık zanaat tarafına kaymış görülmektedir. Bu durum daha önce de işaret edildiği gibi ekonomik ve siyasi anlamda büyüme ve küçülme dönemleriyle ilişkilendirilebilir. Büyüme dönemlerinde ekonominin iyi gitmesi nedeniyle ahlaki problemler daha az görülmekte ve riskin de azalmasıyla daha kazançlı yol olarak ticaret tavsiye edilmektedir. Ekonomik olarak sıkıntılı dönemlerde ise ahlaki problemlerin arttığı görüldüğünden şarihler dini açıdan daha güvenli bir yol olan zanaatı öne çıkarmaktadırlar. Ekonomik gelişme ve iş ahlakı arasındaki bu ilişki günümüzde de devam eden bir dinamığe işaret etmektedir. Ekonomik refahın arttığı dönemlerde iş ahlakı ile ilgili problemlerle daha az karşılaşılırken ekonomik kriz dönemlerinde iş ahlakına aykırı davranışlar artmaktadır (Torlak vd., 2018).

çüde hilekarlıktan kaçınmakla gerçekleşir (Kirmânî, 14. yüzyıl).⁷ Ayrıca insanın geçimini temin ederken hürriyetini koruması ve kınanmadan uzak durması lazımdır (Taşkoprizâde, 16. yüzyıl).⁸ Çünkü her zanaat dalında nefsi, şeytanın vesveselerine düşürecek ve mürüvvetten uzaklaştıracak yönler mevcuttur (Müneccimbaşı, 17. yüzyıl). Bir görüşe göre mürüvvetten kasıt hoşgörüdür ve sıkıştırmayı terk etmektir (Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl). Alışverişte, karşıdakini dara sokmayı bırakarak müsamaha göstermek anlamına gelen mürüvete riayet edilmesi gerekmektedir (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl).⁹

Malın Korunması

Bu, iki şeye riayet etmekle olur (bütün şerhler): *Harcananın, çok kısma yapmaksızın, kazanılandan az olmasıyla (Ahlâk-ı Adukiye)*. Bunlardan ilki, ev halkının ve çocukların geçimini bozmamak kaydıyla, gideri gelirden az yapmaktır (bütün şerhler). Çünkü harcama arttığı ve bazı sebeplerden dolayı kazanç azaldığında birikim, ihtiyacı giderir. Yani harcamanın daha az olmasını sağlayarak, zamanla ortadan kalkmaması için malda yeterliliği, büyümeyi ve çoğalmayı istemektir (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl). Riya ve gösteriş amacıyla harcama yapılmamalı ve kıtlık, afet ve hastalık zamanları göz önünde bulundurulmalıdır (Kâzerûnî, 16. yüzyıl). Bu hususta bazıları gelir ve giderin denk olmasını tercih etmiştir. Önde gelen bazı büyüklerden

7 Müşterileri aldatmaya dönük davranışlar, ölçü ve tartıda hileye kaçmak gibi uygulamalar maalesef iş hayatında her zaman en yaygın ahlaki problemler arasında zikredilmektedir (Torlak vd., 2023). Bu yaklaşımlar aslında Şark kültürlerine has kısa vadeli bakış açısının göstergesidir. Halbuki müşterisini kısa vadede aldatan tüccar uzun vadede zararlı çıkacaktır. Seçilen yol her ne olursa olsun mal kazanırken adalete ve mürüvete riayet edilmesi, yani günümüz terimleriyle ifade edersek iş ahlakı ilkelerine uygun davranılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım işletmelerin tek amacının kar etmek olduğunu kabul eden modern-liberal yaklaşımdan farklıdır (Friedman, 1970).

Aslında kazanç elde ederken ahlaki ilkeleri ihlal etmeme prensibi, İslam ahlak düşüncesindeki ilm-i tedbirü'l menzil başlıklı eserlere kaynaklık eden, ev idaresi konulu eski Yunan ahlak metinlerinde de vurgulanmaktadır (Leshem, 2016). Aristo bu konuyu vurgulamak üzere hane halkı varlıklarının ahlaka uygun bir şekilde yönetilmesi olan oikonomia'yı, sırf para kazanmak için yapılan ticari faaliyetler olarak tanımladığı chrematistike'ten ayırarak ikincisini aşağılamıştır (Dierksmeier & Pirson, 2009). Aristo'nun yaşadığı dönemdeki ekonomik ve sosyal yapı, zannedildiğinin aksine bu ayrımı yapmasına yetecek kadar karmaşık ve gelişmiş bir pazar ekonomisine dayanmaktadır (Ault, 2007).

8 Şerhin çevirisinde geçen hürriyetini koruma ifadesi ile bir sonraki cümlede Müneccimbaşı (17. yüzyıl) tarafından da ifade edilen, çeşitli mesleklerde bir anlamda adet haline gelmiş, örneğin vergi kaçırmak gibi artık kimsenin yadrgamadığı uygulamalara karşı durabilme özgürlüğünden, piyasada kurumsallaşmış yanlış uygulamalara direnebilme ahlakından, böylesi baskılardan azade kalabilmekten bahsediliyor olmalıdır. Aksi halde toplum gözünde kınanma, yani toplumsal meşruiyet ve kurumsal itibarın aşınması durumuyla karşılaşılabılır (Deephouse & Carter, 2005).

9 Mürüvete, yani iş ahlakına uygun bir başka davranış da borçlulara kolaylık gösterilmesi, borcunu ödeyemeyenlerin çok sıkıştırılmamasıdır. Bu davranış hadislerde övülmüş bir İslam iş ahlakı prensibidir (Güler, 2010).

“Kişi kazancını yılın günlerine göre taksim eder, her gün payını harcar” sözü rivayet edilmiştir (Taşköprizâde, 16. yüzyıl).¹⁰

Ve malı çoğaltarak (Ahlâk-ı Adudiyye). Malı koruma yollarının ikincisi de mal zamanla yok olmasını diye, nemalanması için mesela bir tacirin malları arasına katarak onu işletip kar etmektir (Ebherî, 14. yüzyıl; Kâzerûnî, 16. yüzyıl). *Mal sahibi malı ihtiyaten para, alınıp-satılacak şeyler ve gayrimenkul olarak bölüp korumalıdır (Ahlâk-ı Adudiyye)*. Böylece malın bir kısmı zarara uğrarsa diğeri geriye kalır (bütün şerhler).

Malın Harcanması

Birincisi Allah için yapılan harcamadır (Kirmânî, 14. yüzyıl). *Allah yolunda olan harcamalarda; çirkin davranışlardan, minnet, serzeniş ve gösterişten kaçınmalıdır (Ahlâk-ı Adudiyye)* ki iyi amelleri boşa çıkarmasın (Ebherî, 14. yüzyıl). *Bilhassa fakirliğini gizleyeni bulup ona vermelidir (Ahlâk-ı Adudiyye)*.¹¹

İkincisi, insanlık onuru için yapılan harcamalardır ki o (murûet), nefsin bir gücü olup şer’an, aklen ve örfen övgüye layık olan güzel fiillerin meydana gelmesine kaynaklık eder (bütün şerhler). Mürüvvet için yapılan harcamalarda *aceleci olmalı, gizli-liğe dikkat etmeli, verdiği az bulmalı, sürekli vermeli ve sadaka verdiği kişiyi seçmelidir (Ahlâk-ı Adudiyye)*.¹²

10 Malın korunmasında giderlerin gelirlerden az tutulması ile ilgili İcî'nin ilk tavsiyesinde belirttiği “çok kısma yapmaksızın” ifadesiyle hane halkı ihtiyaçlarının kastedildiğinde tüm şarihler hemfikirler. Büyüme dönemi şarihlerinden Kâzerûnî (16. yüzyıl) hane halkının ihtiyaçlarını gidermek için yapılacak harcamalarda gösterişe kaçılmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı anlamda ilk kez Veblen (2017) tarafından 1899 yılında dikkat çekilen gösterişçi tüketim, tüketim harcamalarından hayırseverlik harcamalarına kadar pek çok farklı alanda gündeme gelebilmektedir (Mason, 1984).

11 Bu kısımda harcama kalemleri dörde ayrılmış ve ilk olarak dini gerekliliklerin yerine getirilmesi ile ilgili harcamalarda dikkat edilecek hususlara işaret edilmiştir. İyiliği başa kakma ve gösteriş için iyilik yapma ile ilgili uyarılar Kur'an-ı Kerim'de Bakara Suresininin 262-264. ayetlerine işaret etmektedir.

12 İkinci olarak mürüvvet amaçlı harcamalardan bahsedilmiştir. Mürüvvet oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır ve insanlık onuruna yaraşır her türlü güzel davranış olarak anlaşılabilir. Ancak şarihler mürüvvet kapsamında yapılan harcamaları da infak kapsamında değerlendirmişlerdir. Bunun tek istisnası “hediyeler, ödüller vb. ikramlar, cömertlik ve isar (diğerkâmlık)” gibi harcamaları da mürüvvet kapsamında zikreden Kâzerûnî'dir (16. yüzyıl). Bu açıdan bakıldığında mal (varlık) yönetiminin bir parçası olarak sponsorluk, hayırseverlik vb. kurumsal sosyal sorumluluk davranışlarının da mürüvvet kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Üçüncüsü, zorunlu harcamalardır (Kirmânî, 14, yüzyıl). Namusa yönelik (bütün şerhler) bir zararı defetmek veya bir menfaati elde etmek için yapılan zorunlu harcamalarda zaruret miktarıyla yetinilmelidir (Ahlâk-ı Aduđiyye).¹³

Dördüncüsü, insanın kendisi ve ailesinin ihtiyacı için yaptığı harcamalardır (Kirmânî, 14, yüzyıl). İhtiyaçlar için yapılan harcamalarda orta yolu tutmalı, eğer olmuyorsa (Ahlâk-ı Aduđiyye) adi bir hastalık olan cimriliğin zamanla onda oluşmaması için (Kirmânî, 14, yüzyıl) kişiye düşen israfa meyletmedir (Ahlâk-ı Aduđiyye).

Çalışanların Yönetimi¹⁴

Onlar evin uzuvları gibidir (Ahlâk-ı Aduđiyye).¹⁵ Ev sahibi genel olarak hizmetçilerin durumlarına bakıp onları ıslaha çalışmalı, sonra tek tek her birinin durumuna göre davranmalıdır (Ahlâk-ı Aduđiyye). Ev sahibi, hizmetçilerin bütünüünün yani toplam olması bakımından hepsinin durumunu incelemeli ve onların intizamlı olmasını gerektirecek düzeltmeler yapmalıdır. Sonra tek tek her birinin durumunu incelemeli ve o kişiyi düzeltmelidir. Fakat bu düzeltme hepsinin faydasına olacak şekilde olmalıdır (Kâzerünî, 16. yüzyıl).¹⁶

Hizmetçilerin geçimini temin etmelidir (Ahlâk-ı Aduđiyye). Yemeleri ve içmeleri konusunda cimrilik yapmamalıdır (Kirmânî, 14. yüzyıl). Bu hususla ilgili bir hadi-

13 Üçüncü harcama kalemi olan bir zarardan korunmak veya bir menfaat elde etmek için yapılan zorunlu harcamalar kısmında şarihlerin çoğu ırza veya mala yönelik belaları defetme babından yapılan harcamaların yanı sıra menfaat elde etmek için yapılan harcamalardan da bahsetmişlerdir. Örneğin Kâzerünî (16. yüzyıl), Münecimbaşı (17. yüzyıl) ve Müfid İstanbulî (18. yüzyıl) bu ifadeyi, işleri yürütmek amacıyla kadı, hakim, yönetici gibi kimselere zarureti aşmayacak şekilde hediye ve rüşvet verilebileceği şeklinde açıklamışlardır. Münecimbaşı (17. yüzyıl) ve Müfid İstanbulî (18. yüzyıl) aslında rüşvetin haram olduğunu, ancak malı korumak için örfe bağlı olarak buna mecbur kalılabileceğini belirtmektedir. Bu durum rüşvetin o dönemlerde bu alanlardaki yaygınlığı ile ilgili olabilir (Mumcu, 1985). Tarihi çok eskilere dayanan bir pratik olarak rüşvet ile ülkemiz iş dünyasında günümüzde de yaygın olarak karşılaşabilmektedir (Torlak vd., 2008; 2013; 2018; 2023). Kaldı ki özellikle uluslararası ticarete uzun süre rekabetin bir gereği gibi görülen ve şirketlerin vergiden dahi düşebildikleri (Akin, 2006) yabancı ülkelerdeki kamu görevlilerine rüşvet verme uygulaması OECD tarafından uluslararası bir sözleşmeye konu edilmiş ve OECD tarafından hazırlanan Uluslararası Ticari İşlemlerde Yabancı Kamu Görevlilerine Rüşvet Verilmesinin Önlenmesi Sözleşmesi 1997 yılında Türkiye tarafından da imzalanmıştır (Yastı, 2005).

14 Daha önce de ifade edildiği gibi Ahlâk-ı Aduđiyye metninde ve şerhlerinde bu kısım, hizmetçiler olarak geçmektedir. Ancak bugün bu kavram tüm çalışanları kapsayacak şekilde ele alınabilir.

15 Hizmetçiler Aristo'dan beri hane halkının bir parçası olarak görülmüşlerdir. İşletmeler de çoğu zaman çalışanlarıyla ilişkilerini tanımlamada "Biz bir aileyiz!" mottosunu kullanmaktadır. Aile benzeri kurum kültürlerinin pek çok işletme için rekabette avantaj kaynağı olacağı belirtilmektedir (Goffee & Jones, 2000). Yine de çalışanların ailenin bir parçası olarak görülmesinin aslında Aristo'nun köleliği doğuştan gelen bir özellik olarak kabulüyle de ilişkili olduğu (Ayktı, 2013) düşünüldüğünde söz konusu bu söylemlere eleştirel bir gözle bakılması da gündeme alınmalıdır (Alakavuklar, 2009).

16 Bu kısımda hizmetçilerin işe alınmaları, iş tanımlarının yapılması, eğitilmeleri ve performanslarının izlenmesi ve gerekli düzeltmelerin yapılması gibi temel insan kaynakları yönetimi süreçlerine değinilmektedir. Bu anlamda hizmetçilerin köleden ziyade ev işletmesinin çalışanları olarak görüldükleri açıktır.

sin gerektirdiği üzere maişetlerini kendi yaşadığı cinsten hazırlamalıdır (Kirmânî, 14. yüzyıl; Kâzerûnî, 16. yüzyıl; Müneccimbaşî, 17. yüzyıl; Yozgadî, 19. yüzyıl).¹⁷

Durumlarından haberdar olmalıdır (Ahlâk-ı Adudiyye). Yoksul ve zavallı olanları bilmek (Taşköprizâde, 16. yüzyıl), haksızlık ve zulüm yapmamak (Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl) ve önemli işlerde ciddiyet sahibi ve samimi olmaları ve kendilerine yapılan iyilik karşısında hizmet etme iştiaqlarını artırmak için (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl) sıkılık, gevşeklik, dindarlık ve günahkarlık, çalışkanlık ve tembellik gibi (Kâzerûnî, 16. yüzyıl) iğneden ipliğe, en küçük ayrıntıya kadar (Ebherî, 14. yüzyıl; Yozgadî, 19. yüzyıl) onların durumlarından haberdar olunmalıdır. Onları çalıştırırken durumlarını bilmek, diğer günlerde onlardan habersiz olmak uygun olmaz (Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl). Mesela kişi, himmetini onların sıkıntılarını gidermeye hasreder, dinlenme zamanları ve istirahat vakitlerini belirler, hizmetçilerin her birinin işini, kendi uhdesinden çıkarıp onun sorumluluğuna verir, böylelikle hizmetçinin sorumluluğu hafiflemiş olur ve onlar işlerinde daha dinç olup, hizmetlerinde daha rahat ederler, gönülleri bezginlikle değil, ferahla dolar, yılgınlık ve tembelliği de üzerlerinden atarlar (Kâzerûnî, 16. yüzyıl; Taşköprizâde, 16. yüzyıl; Emin İstanbulî, 19. yüzyıl).¹⁸

17 Çalışanların ücretleri ile ilgili “asgari ücret” tarzı bir alt sınırı olmadığı ortadadır. 14. yüzyılda İcî ve kendisinden sonra 19. yüzyıla kadar ki tüm Ahlâk-ı Adudiyye şarihleri, çalışanların ücretlerinin belirlenmesinde ev/iş sahiplerinin yaşam düzeylerini esas almışlardır. İşletme sahibinin çalışanlarına kendi yediğinden yediriş, kendi giydiğinden giydirmesi esas olmuştur. Her ne kadar dünyada ve Türkiye’de çalışan hissedarlığı (Atay & Çankır, 2020) veya örneğin İktisadi Girişim ve İş Ahlakı Derneği’nin (İGİ-AD) “insani geçim ücreti” (<https://igiad.org.tr/igu>) gibi çabalar olsa da günümüzün kapitalist çalışma ortamında İcî’nin tavsiyesinin oldukça uzağında kaldığı söylenebilir.

18 Çalışanların durumlarından haberdar olma meselesi şarihler tarafından iki farklı açıdan değerlendirilmiştir denebilir. Bir yandan çalışanların ihtiyaçlarından, isteklerinden, sorunlarından haberdar olmak onlara karşı ev/iş yeri sahiplerinin sorumluluğu olarak görülmüş, diğer yandan çalışanlar hakkında toplanacak bilgilerin onların motivasyonunu ve performansını artırmada yararlı olabileceği öngörülmüştür. Bu iki bakış açısının şarihlerin yaşadığı dönemlere göre farklılaşmadığı belirtilmelidir. Her dönemde iki bakış açısı da var olmuştur.

Çalışanların izlenmesi özellikle de iletişim teknolojilerinin yaygınlaştığı günümüzde işletmeler tarafından artık neredeyse standart olarak uygulanan bir faaliyettir. İş yerine girişte okutulan kartlar aracılığıyla mesai bitimine kadar çalışanın işletme içinde nerede, ne kadar vakit harcadığı izlenmekte, kimi zaman video kameralar kullanılarak, telefon ve bilgisayarların kullanımları takip edilerek, e-postalar incelenerek, hatta sosyal medya hesapları taranarak sürekli bir biçimde çalışanlarla ilgili veri toplanmaktadır. Bu veriler kimi zaman güvenlik amaçlı kimi zaman da performans ölçümünde kullanılmaktadır (Erdemir, 2008; Büyük & Keskin, 2012). Çalışanlardan kimileri mahremiyet gerekçesiyle bu uygulamaları eleştirmekte, kimi çalışanlar ise kimin çalışıp kimin çalışmadığının adil bir şekilde belirlenmesi açısından zikredilen uygulamaları faydalı bulmaktadırlar (Erdemir & Koç, 2006). Sonuç olarak çalışanların gerek güvenlik gerekse performans amaçlı olarak izlenmesi ile ilgili en verimli ve iş ahlakına da en uygun davranış, çalışanların, izleme yöntemleri, nedenleri, alanları ve süreleri ile ilgili olarak şeffaf biçimde bilgilendirilmesidir (Erdemir & Koç, 2009).

Onlara zafiyete düşmeyecek şekilde iyi davranmalı, zulme varmayacak şekilde de sert davranmalıdır. Cezalandırmada aşırıya gitmemelidir (Ahlâk-ı Adudiyye). Eğer bir hata veya kusur işlerse birincide hoş görsün, ikincide tehdit etsin, üçüncüde terbiye etsin, dördüncüde ise geri çevirsin. Karşılık verme ve cezalandırmada acele etmesin. Ev sahibi, tecrübesi sayesinde, birinin düzelmeyi kabul etmeyeceğini bilirse kovmakta acele etmelidir ki diğerlerini de bozmasın (Kâzerûnî, 16. yüzyıl; Müfid İstanbulî, 18. yüzyıl). Bu konuda dikkat edilmesi gereken ilke, hizmetçiyi hizmete sevk eden şeyin zorunluluk, beklenti ve korku değil, hizmet edilene duyduğu sevgi olmasıdır. Öyle ki hizmetlerini tembellik ve gevşeklik ile değil, ciddiyet içinde yap-sınlar. Bu da ancak onlarla iyi geçinmek, idare etmek ve onları birlik haline getirmekle olur. Eğer efendi, hizmetlilerine tasarruf eylediği vakitte onların yüzüne güler, dost gibi davranırsa işleri sağlamlık üzere olur (Kirmânî, 14. yüzyıl; Ebherî, 14. yüzyıl; Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl; Emîn İstanbulî, 19. yüzyıl; Yozgadî, 19. yüzyıl).¹⁹

Her birisi için bir uğraşı belirlemeli ve onları güçlerinin üzerinde işle yükümlü tutmalıdır (Ahlâk-ı Adudiyye). Birbirlerinin aynısı olmayacak şekilde her birini liyakatli olduğu bir işe tayin etmelidir (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl). En iyisi (kökenlerine göre) sınırlamamak, yeteneğine göre bir iş belirlemektir.²⁰ Nasıl ki her organ kendine has fiilini yapıyorsa her bir hizmetçi de başka işleri değil, kendi tabiatına uyan belirli bir işi yapmalıdır. Yaptığı iş diğerlerinin işinden ayırt edilmediği zaman ya

19 Çalışanların disipline edilmesi ile ilgili tavsiyeler ilk şerhlerden başlayarak bugün de işletmeler tarafından aynen takip edilmesi gereken oldukça hikmetli bir anlayışı yansıtmaktadır. Çalışanların ödüllendirilmesi veya cezalandırılmasında çalışana iyilik yapma veya zarar verme yaklaşımından ziyade çalışanın doğru ödül ve ceza kombinasyonlarıyla geliştirilmesi ve motive edilerek performansının artırılması önerilmektedir (Erdemir, 2012; Erdemir, 2013). Bu yaklaşım çalışanların yöneticilerine daha fazla güven duymalarına yol açacak, çalıştıkları kurumlardaki uygulamalara yönelik adalet algılarını yükseltecektir (Özen-İşbaşı, 2001). Ancak türlü ödül ve ceza uygulamalarından sonra hala beklentileri karşılamayan çalışanlar var ise onların işten çıkarılmasında da tereddüt gösterilmemesi gerekmektedir. Aksi halde mevcut çalışanların adalet algısı bundan olumsuz etkilenecek ve onların da performansı düşecektir (Erdemir, 2013).

20 Özellikle son dönem şerhlerinde, çalıştırılacak hizmetçilerin nitelikleri değerlendirilirken insanların etnik köken ve fiziksel özelliklerine göre değerlendirildiği, geleneksel ilm-i kıyafet (Mengi, 2002) literatürünün etkisiyle bugün için ayrımcılık olarak nitelendirilebilecek değerlendirmeler de yapılmıştır. Müfid İstanbulî (18. yüzyıl) bu değerlendirmelerden bahsettikten sonra aksi görüşler de olduğunu, en iyisi bunları dikkate almaktansa doğrudan hizmetlinin yeteneklerine bakılması gerektiğini belirtmektedir. Gerçekten de kimi yöneticilerde belli etnik kökenlere veya kadınlara yönelik doğrudan ayrımcılığa yol açan ön yargılar bulunabilmektedir (Erdoğan vd., 2018). Ancak bundan daha yaygın ve dolaylı olduğu için meşru sayılan bir ayrımcılık türü de adayların etnik değil de eğitim kökenlerine bakılmasıdır. Örneğin kimi üniversitelerin mezunlarına yönelik olumlu veya olumsuz ön yargılar da ayrımcılık içermektedir ve hem ahlaki hem de hukuki açıdan sorunludur (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, 2016, Md. 5 ve 6). Hukuki boyutu bir yana, bu tür yaklaşımlar aslında işveren açısından nitelikli çalışanlara ulaşmayı da engelleyebilmektedir. Bu nedenle günümüzde önde gelen işletmeler Müfid İstanbulî'nin (18. yüzyıl) iki yüz elli yıl önceki tavsiyesine uyarak yetkinlik bazlı işe alım ve ücretlendirme sistemleri uygulamaktadırlar (Tak vd., 2007).

da biriyle diğerleri arasındaki kapasite farkı ortaya konulmadığında hizmetçiye usanç ve bıkkınlık gelir (Taşköprizâde, 16. yüzyıl). Şevklerinin kaçmasını önlemek için onlara ağır yük yüklememelidir (Müellifi Meçhul, 15. yüzyıl). Denilmiştir ki kölenin, efendisi üzerindeki hakları yedi tanedir. Efendisi ona yediğinden yedirir, giydiğinden giydirir, ona gücünün üzerinde iş yüklemes, kendisine lazım gelen dini hükümleri öğretir, günün işini bitirdiğinde onu gece hizmetiyle sorumlu tutmaz, onu küçük görmez, onu vaktin farzlarını eda ederken işle yükümlü tutmaz ki ibadeti kazaya kalmasın (Taşköprizâde, 16. yüzyıl).²¹

Sonuç

Bu çalışmada 14. yüzyılda yazılmış olan *Ahlâk-ı Adudiyye* risalesinin siyaset'ül menzil başlıklı üçüncü bölümünün varlık yönetimi ve çalışanların yönetimi alt başlıkları altında yer alan iş ahlakına dair meseleler, sonraki dönemlerde yazılmış bulunan dokuz şerh üzerinden incelenmiştir. Ev idaresi veya ev ekonomisi olarak tercüme edilebilecek bu bölümde, toplumun temel yapı taşı olarak ailenin ekonomik faaliyetlerinin ahlaki ilkelere uygun yönetilmesine yönelik ilke ve tavsiyeler sıralanmaktadır. Çalışmada öncelikle söz konusu ilke ve tavsiyelerin 500 yıl boyunca orijinal risaleye yazılan şerhlerde ne gibi süreklilikler ve değişiklikler gösterdiğinin izi sürülmeye çalışılmış, şerhlerde önerilen iş ahlakı ilkeleri günümüz işletmecilik yaklaşımları ile karşılaştırılarak yeniden yorumlanmıştır. Diğer yandan söz konusu iş ahlakı ilke ve tavsiyelerinde şerhlerin yazıldığı farklı asır ve yerlerin birtakım özelliklerinin etkilerinin olup olmadığı da değerlendirilmeye çalışılmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, şerhlerin yazdıkları dönemin sosyoekonomik koşullarını yansıttıkları görülmektedir. Ancak bu değerlendirme yapılırken 14-18. yüzyıllar arasındaki ekonomik ve sosyal değişimlerin, örneğin 18-20. yüzyıllar arasındaki kadar dramatik olmadığı da dikkate alınmalıdır.

Ev idaresi başlığı ile ilgili açıklamalarda hemen bütün şarihler, eski Yunan geleneğiyle de uyumlu olarak, ev kavramı ile bir tüketim değil üretim biriminin kasdedildiğinde hemfikirdir. Ev idaresi başlığının ilk alt başlığı olan malların yönetimi

21 Taşköprizâde'den (16. yüzyıl) alınan son cümle aslında çalışanlarla ilişkilerin iş ahlakına uygun biçimde nasıl yürütüleceğinin bir özeti gibidir. İlk madde (olması da dikkate şayandır) çalışanların ihtiyaçlarının karşılanması, yani emeklerinin karşılığının layıkıyla verilmesidir. İkinci olarak, iş yükünün adil ve insafı olmasıdır. Üçüncüsü, hem işiyle ilgili hem de genel olarak gelişmesine imkan verilecek şekilde eğitilmesidir. Mesai saatlerinin belirli ve yine insafı olması dördüncü ilkedir. Beşinci ilke ise çalışana değer verilmesidir. Bu ise onun görüşlerine değer vermekle, yani katılımcı bir yönetimle mümkün olur. Son ilke ise çalışanların ibadet özgürlüklerine özen gösterilmesidir. Bu ilke geniş anlamda çalışanlara ideolojik ayrımcılık yapılmaması olarak da yorumlanabilir.

bölümü; malın kazanılması, korunması ve harcanması, yani bir anlamda varlık yönetimi ile ilgili tavsiyelerden oluşmaktadır. Ekonomik dalgalanma dönemleri yatırım yapılması tavsiye edilen sektörleri de farklılaştırmakta, büyüme dönemlerinde ticaret tavsiye edilirken küçülme dönemlerinde ticarete iş ahlakına uygun olmayan davranışların artması nedeniyle zanaata yönelmek önerilmektedir. Yine özellikle son dönem şarihleri varlıkların korunması açısından gösterişçi tüketimden uzak durulması, bütçe oluşturulması ve yatırımların farklı farklı ürünlere yatırılarak riskin azaltılması gibi bugün de oldukça aşına olduğumuz tavsiyelerde bulunmuşlardır. Varlıkların harcanması hususunda ise bugün kurumsal sosyal sorumluluk olarak isimlendirilen hayırseverlik davranışları özendirilmektedir. Varlıkların harcanabileceği yerler anlatılırken pek çok şerhte geçen “bela defetme”nin kapsamına, 16 ve 17. yüzyılda yazılmış iki şerhte yönetici ve kadınlara rüşvet verilebilmesinin de dahil edilmesi şaşırtıcıdır. Genel olarak değerlendirildiğinde varlık yönetiminde öncelikli amacın kar etmek değil, iş ahlakına uygun hareket etmek olduğu bütün şerhlerdeki ortak vurgudur.

Çalışanların yönetimi diye de adlandırılabilir hizmetçiler ile ilgili başlık ev idaresinin üçüncü alt başlığıdır. Gerek orijinal risalede gerekse şerhlerde genel tutum, çalışanlara ailenin bir parçası gibi davranılmasıdır. Günümüzde de pek çok işletme aile benzeri kurum kültürleri geliştirmeye çaba harcamaktadır. Modern dönemde insan kaynakları yönetiminin temel işlevleri olan iş analizlerinin yapılması, iş süreçlerinin tasarlanması, örgütsel hiyerarşinin kurgulanması, çeşitli testler kullanılarak işe uygun eleman seçimi, çalışanların eğitimi, onlara insani bir ücret ödenmesi gibi her bir uygulama için ayrıntılı tavsiyelerde bulunulmuştur. Örneğin işe alımda ilk şerhlerde çalışan özellikleri ile ilgili o dönemin kültüründen kaynaklanan kimi ön yargılı ifadeler yer alırken son dönem şerhlerinde asıl yetkinliklere bakılması gerektiği ifade edilmiştir. Günümüzde artık gelişmiş teknolojiler aracılığıyla yürütülen çalışanları izleme faaliyetleri ise o dönemde gerek çalışanların ihtiyaç ve isteklerinin belirlenmesi gerekse performanslarının artırılması anlamında farklı şarihlerce dile getirilmiştir. Çalışanların disipline edilmesinde tüm şerhlerde adaletli ve merhametli bir yaklaşım önerilmiş, son dönem şerhlerinde ise ödül ve ceza sistemleri yerine ortak hedeflere yönelmiş kurum kültürleri oluşturulması önerilmiştir. Zira tıpkı günümüzdeki beyaz yakalılar gibi kimi çalışanlar için nakdi olmayan ödüllerin özendiriciliğinin daha fazla olduğu o zamanlarda dahi bilinmektedir. Yine de gelişim göstermeyen çalışanlarla yolları ayırmada da tereddüt gösterilmemesi önerilmiştir.

Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) tarafından yazılan orijinal risale ve bunu takiben yazılan şerhlerin iş ahlakı meseleleri ile ilgili tavsiyelerinin genel tonu, eski Yunan klasikleri ve İslam ahlak literatürünün ahlaki davranmayı para kazanmaya önceleyen yaklaşımını yansıtmaktadır. Modern dönemde giderek aşınan bu anlayışın eksikliği küresel çapta pek çok ekonomik, sosyal ve çevresel krizlere neden olmaktadır. Ahlâk-ı Adudiyye şerhleri külliyatı üzerine yapılan bu inceleme, İslam ahlak literatürünün günümüze söyleyecek pek çok sözü olduğunun küçük bir örneğini teşkil etme iddiasındadır. İleride, farklı siyasetü'l menzil risaleleri üzerinde, iş ahlakı ve diğer yönetim meseleleri ile ilgili yapılacak ilave çalışmalarla bu konuda daha kapsamlı bir birikim oluşturulabilir.

Business Ethics Issues in the Akhlāq Al-'Adudiyah Commentaries in between the 14th and 19th Centuries

Erkan Erdemir

Abstract: This study aims to examine the Al-Akhlāq al- Adudiyah, an Arabic treatise by 'Adud al-Dīn al-Ījī over its commentaries written in subsequent periods, and make sense of the messages it carries for today's business ethics issues. Following its publication in the 14th century, the commentaries started to be written firstly by Sems'ud-din Kirmāni and Seyf'ud-din Ahmad al-Abhari, the students of al-Ījī and continued by one or two additional copies being published in each century creating a corpus of Al-Akhlāq al-'Adudiyah commentaries. The third section of the treatise, which consists of four parts and is titled household management, has been taken as a basis, specifically its two subsections titled management of goods and management of employees, and nine commentaries written in different centuries have been comparatively analyzed. Through this analysis, the business ethics issues mentioned in the commentaries are evaluated from a contemporary business perspective, and the original treatise is re-annotated in the 21st century. The most important finding of the study is that the moral perspective in the original treatise, that is, the acceptance that the primary purpose of managing is to conduct business in accordance with morality, has been preserved in the following centuries. Some findings have also been obtained regarding how the commentators reflect the socio-economic conditions of their time in their works.

Keywords: Management history, al-akhlāq al-'adudiyah, 'Adud al-Din al-Ījī, household management, oikonomia, business ethics.

@ Prof. Dr., Maltepe University, erkanerdemir@maltepe.edu.tr

0000-0002-1287-2450

Erdemir, E., (2024). 14-19. Yüzyıllar Arası Ahlak-ı Adudiyeye Şerhlerinde İş Ahlakı Meselelerinin Serencamı. *İş Ahlakı Dergisi*, 17 (2), ss. 148-177.

Birikimler

© İGİAD
DOI: 10.12711/tjbe/br404
Turkish Journal of Business Ethics, 2024
isahlakidergisi.com

Received: 07.06.2024
Revised: 12.08.2024
Accepted: 05.09.2024
Online First: 04.10.2024

Introduction

Since the 12th century, Islamic thought has been in an effort of renewal by analyzing the knowledge produced in different basins of the world in previous periods (Türker, 2017). Since this period, important works have been produced in many branches of science, the impact of which is still continuing all over the world. Nevertheless, it is emphasized that almost no works on Islamic moral thought are in this corpus; there is a lack of inferences on practical moral areas such as business ethics, work ethics, environmental ethics, etc. (Özturan, 2015). The most important reason for this is that morality is generally accepted as a practical issue and, therefore, not included in theoretical discussions and that the field of morality received less attention than other fields of Islamic thought even before the renewal period (Türker, 2017).

Nevertheless, in the field of Islamic philosophy, important works were produced in this period, following the founders of Islamic philosophy such as al-Rāzī, al-Kindī, al-Fārābī, and Ibn Sina, who were nourished by ancient Greek philosophers such as Aristotle, Plato, and Galen, and who outlined the theoretical framework of Islamic morality and included practical advice. Following Yahya bin Adī and Ibn Miskawayh's *Tehzīb'ül Akhlāq*, which shares the same title, Nasruddin Tūsi's *Akhlāq-ı Nāsırī*, al-Dawwānī's *Akhlāq-ı Jalāli*, Kāshifī's *Akhlāq-ı Muhsinī*, and more recently Kınalızāde's *Akhlāq-ı Alā'i* are the first detached works that come to mind in this field (Özturan, 2015; Görkaş, 2016; Bilgin-Tiryaki, 2018). One of these works, Adud al-Dīn al-İjī's *Akhlāq Al-'Adudiyah* (d. 756/1355), which was written in the 14th century, is an important ethical text that, with its short and concise content, both served as a source for important works such as Kınalızāde's *Akhlāq-ı Alā'i* written after him and formed a corpus on its own as the subject of many commentaries from the time it was written until the 19th century (Görkaş, 2016; Arıcı, 2017a).

The treatise *Akhlāq Al-'Adudiyah* consists of four chapters: theoretical ethics, the preservation and acquisition of ethics, *siyāsetü'l menzil*, and *tedbîr'ül müdûn*. This study focuses on the first sub-heading, asset management, and the third sub-heading, employee management, of the third section of the treatise on household management, *siyāsetü'l menzil*. This title is also referred to as "İlm-i Tedbîr'ül Menzil" or "Hikmet'ül Menziliyye" in many important works in Islamic ethical literature (ARICI, 2016). The concept, which was first introduced into Islamic ethical literature by al-Fārābī, can be traced back to Aristotle and his coevals Xenophon and Bryson (Ault, 2007; Taşkın, 2017; Swain, 2022). In ancient Greek philosophy,

the concept called “oikonomia” refers to the management of the household in accordance with moral principles (Dierksmeier & Pirson, 2009; Leshem, 2016) and is generally used in Turkish as home administration or home economics. Throughout the study, following the method followed by some commentators, the household is considered as a family business by drawing an analogy between household management and business management, where the head of the house is the manager and the servants are the employees. In this way, Sayar’s (2000) call for Turkish ethicists to build the bridge that would connect ilm-i tedbîr’ül menzil to micro-analysis was also tried to be addressed. Another aim of the study is to examine the extent to which the approaches of the commentaries on Akhlâq Al-’Adudiyah written in various centuries reflect the socio-economic conditions of the period in which they were written. For, in the words of Ülgener (1991), the ethical literature in question, because it says what should be, also points to what is not.

Akhlâq Al-’Adudiyah and its Author

Akhlâq Al-’Adudiyah is an Arabic treatise on ethics by ‘Adud al-Dîn al-İjî (1281-1355). Originally titled Risâletü’l Akhlâq, the work is known as Akhlâq Al-’Adudiyah because of its author Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar al-İjî’s title Adudüddin (Erdem, 1989). ‘Adud al-Dîn al-İjî was an important scholar who lived in the period that can be called the “second classical period” in which the efforts to regroup in the world of science intensified after the Mongol invasion and the works of the Western and Islamic classical period were reinterpreted, and who produced works in basic fields such as theology, fiqh, language and tafsîr and trained valuable students (Altaş, 2017). Born in the city of Al-İj near Shiraz as the son of a wealthy family, Al-İjî, after his primary education, first went to Shiraz, then to Sultaniye, the capital of the Ilkhanids, where he became a protégé of the vizier Rashid al-Dîn Fazlullah, and served as qadi, professor, and chief qadi here and in neighboring provinces, and spent the last years of his life in prison due to some political conflicts (Görgün, 2017).

Akhlâq Al-’Adudiyah is like an Arabic version of Nasîr al-Dîn al-Tüsî’s (d. 672/1274) Persian Ahlâq al-Näsiri, the best-known work in the Islamic ethical literature until that time, which deals with both practical and theoretical moral philosophy issues together (Arıcı, 2009). Akhlâq Al-’Adudiyah attracted considerable attention, especially in Ottoman and Iranian scholarly and madrasa circles. Since Al-İjî wrote about very heavy topics in a unique, laconic style, the treatise, which has many manuscript copies in various libraries, was not easy to be understood by

everyone, and for this reason, it was the subject of many commentaries after him (Arıcı, 2017a). This tradition of commentary, which was initiated by his student Kirmānī while Al-Ījī was still alive, continued in the following centuries until the 19th century, and a literature of various translations and commentaries on Akhlāq Al-'Adudiyah emerged (Ağırakça, 2006; Bilgin-Tiryaki, 2013; Arıcı, 2017b). The tradition of commentaries on Akhlāq Al-'Adudiyah, which was transmitted to the Ottoman Empire by Taşköprizâde, was translated into Turkish by Mehmed Emîn İstanbulî, one of the members of the Council of Education during the reign of Sultan Abdülaziz, under the title *Melzemetü'l-Ahlâq* (Görkaş, 2016).

Analyzed Akhlāq Al-'Adudiyah Commentaries

In this study, nine available commentaries on Akhlāq Al-'Adudiyah were analyzed.²² The list of the analyzed commentaries is listed in Table 1, along with some of their characteristics.

Table 1

Analyzed Commentaries on Akhlāq Al-'Adudiyah

Commentator	Work Name	Place of Writing	History	Translated/ Prepared by	Source
Shamsuddin al-Kirmani	Sharh'ul-Ahlāq'il-Adudiyya	Shiraz, Iran	1384	Mervenur Yilmaz	Kirmani (2016)
Seyfüddin Ahmed al-Abhari	Sharh'ul-Ahlāq'il-Adudiyya	Shiraz, Iran	1397	Ömer Türker	Al-Abhari (2016)
Author Unknown	Sharh'ul-Ahlāq'il-Adudiyya	Herat, Afghanistan	15th century	Kübra Bilgin Tiryaki	Unknown (2016)

22 Seven of the ten known commentaries on Ahl al-Adudiyya have been edited and translated and published within the scope of the Islamic Ethical Thought Project initiated by the Center for Scientific Studies (İLEM) in 2013. These publications have both inspired this study and constituted its most important sources. Detailed information about the project can be found here: www.ilem.org.tr/islam-ahlak-dusuncesi-projesi

Alâuddin al-Kâzerûnî	Sharh'ul-Ahlâq'il-Adudiyya	Iran (?)	1538 (?)	Mehmet Aktaş, Mehmet Demir, Güvenç Şensoy	Kâzerûnî (2014)
Taşköprizâde Ahmed Efendi	Sharh'ul-Ahlâq'il-Adudiyya	Istanbul	1540	Elzem Icoz	Taşköprizâde (2014)
Mustakim Arıcı	Taşköprizâde (2014)	Edirne	1702	Asiye Aykıt	Aykıt (2013)
Müneccimbaşı Ahmed Dede	Sharh Ahlâq-u Adud	Edirne	1702	Asiye Aykıt	Aykıt (2013)
Ismail Mufid Istanbuli	Sharh'ul-Ahlâq'il-Adudiyya	Istanbul	1784	Selime Cinar	Mehmed İstanbulî (2016)
	Mufid Istanbuli (2014)	İzmir	1878	İrfan Görkaş	Görkaş (2016)
Mehmed Emin Istanbuli	Melzemet al Ahlak	Istanbul	1864	Melek Yıldız Gunes, Aliye Guler	Mehmed İstanbulî (2016)
Yozgadî Kesfi Mustafa Efendi	Risale-i Kashfiyya	Izmir	1878	İrfan Gorkas	Görkaş (2016)

Review Procedure

In this study, nine different texts that commented on the Akhlâq Al-'Adudiyah treatise at different dates were comparatively analyzed. The translation of ARICI (2009) was taken as the basis for the text of Akhlâq Al-'Adudiyah. The main headings used in the original text have been tried to be used exactly the same in the text.

Business Ethics Issues in the Commentaries of Akhlâq Al-'Adudiyah

As mentioned earlier, the treatise Akhlâq Al-'Adudiyah consists of four chapters. Following the first part, which explains the definition and sources of morality, the second part, which explains how to acquire moral virtues, the third part gives advice on household economy/administration, and the last part focuses on state administration. This study focuses on the third chapter on household management.

Household Management

In the explanations of the chapter on household management, almost all commentators, in line with the ancient Greek tradition, agree that the concept of home refers to a unit of production, not consumption. The first subheading of the household management chapter, the property management section, consists of advice on the acquisition, protection, and expenditure of property, in other words, asset management.

Asset management

Asset management is addressed under three headings: Acquisition, protection, and spending of assets. Periods of economic fluctuation also differentiate the sectors in which investments are recommended. While trade is recommended during periods of growth, during periods of contraction, it is recommended to turn to craftsmanship due to the increase in unethical behavior in trade. Again, the commentators of the last period made recommendations that we are familiar with today, such as avoiding ostentatious consumption in terms of protecting assets, creating a budget, and reducing risk by investing in different products (Mason, 1984; Veblen, 2017). Regarding spending assets, philanthropic behaviors, which today are called corporate social responsibility (Deephouse & Carter, 2005), are encouraged. Surprisingly, in two commentaries written in the 16th and 17th centuries, bribery of administrators and kadis is included in the scope of “warding off trouble” mentioned in many commentaries when describing the places where assets can be spent. This may be related to the prevalence of bribery in these areas at the time (Mumcu, 1985). As a practice that dates to ancient times, bribery can be widely encountered in the business world of our country today (Torlak et al., 2008; 2013; 2018; 2023). Moreover, it is known that bribery, which has long been seen as a requirement of competition, especially in international trade, can even be deducted from taxes (Yasti, 2005; Akin, 2006). In general, contrary to some liberal approaches (Friedman, 1970), the primary objective of asset management is not to make a profit but to act following business ethics (Güler, 2010).

Management of employees

Both in the original treatise and commentaries, the general attitude is to treat employees as part of the family. Today, many businesses strive to develop family-like organizational cultures (Goffee & Jones, 2000; Alakavuklar, 2009). In the modern period, detailed recommendations were made for each of the essential functions of human resources management, such as job analysis, designing business proces-

ses, designing the organizational hierarchy, selecting suitable employees for the job using various tests, training employees, and paying them a human wage (Atay & Çankır, 2020; <https://igiad.org.tr/igu>). For example, while the first commentaries on recruitment included some prejudiced statements about employee characteristics stemming from the culture of that period (Mengi, 2002; Turkish Institution of Law on the Human Rights and Equality, 2016; Erdoğan et al., 2018), the recent commentaries stated that the main competencies should be looked at. The activities of monitoring employees, which are now carried out through advanced technologies (Erdemir, 2008; Erdemir & Koç, 2006; 2009; Büyük & Keskin, 2012), were mentioned by different commentators in terms of determining the needs and wishes of employees and increasing their performance. A just and compassionate approach was recommended in all commentaries for disciplining employees, and in recent commentaries, instead of reward and punishment systems, it was suggested to create corporate cultures oriented towards common goals. This is because, just like today's white-collar workers, it was known even then that non-cash rewards were more incentivizing for some employees (Özen-İşbaşı, 2001; Tak et al., 2007; Erdemir, 2012; Erdemir, 2013). Nevertheless, it was also suggested that there should be no hesitation in parting ways with employees who did not make progress.

Conclusion

The general tone of the advice on business ethics in the original treatise by Adud al-Din al-İjī (d. 756/1355) and its subsequent commentaries reflects the approach of the ancient Greek classics and Islamic ethical literature that prioritizes moral behavior over making money. The lack of this understanding, which has gradually eroded in the modern era, has led to many economic, social and environmental crises on a global scale. On the other hand, the study also reveals that the commentators partly reflected the social conditions of their time in their works. This study of the corpus of commentaries on the Akhlāq al-Adudiyya claims to be a small example of the fact that the Islamic ethical literature has much to say to the present day. In the future, additional studies on different *siyaset'ül menzil* treatises, business ethics, and other management issues can create a more comprehensive body of knowledge on this subject.

Kaynakça

- Ağırakça, A. (2006). Müneccimbaşı, Ahmed Dede. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 32, 4-6.
- Akın, E. (2006). Rüşvet matrahtan indirilebilir mi?. *Yaklaşım dergisi*, 165, 92-96.
- Alakavuklar, O. N. (2009). "We are a family"-A critical organizational discourse analysis. *International Journal of Business and Management Studies*, 1(1), 1-10.
- Altaş, E. (2017). Önsöz. Altaş, E. (Ed.), İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî (5-8). İSAM Yayınları.
- Arcı, M. (2009). Adudüddin El-İcî'nin ahlak risalesi: Arapça metni ve tercümesi. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 15, 135-172.
- Arcı, M. (2016). Ahlak neyi bilmektir? Bir ilim olarak ahlak. Türker, Ö. & Bilgin, K. (Ed.). İslam ahlak literatürü içinde (s. 43-78). Nobel Yayınları.
- Arcı, M. (2017a). İcî'de ahlâk felsefesinin temel meseleleri. Altaş, E. (Ed.), İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî içinde (s. 523-579). İSAM Yayınları.
- Arcı, M. (2017b). Ahlâk-ı Adudüddin literatürü ve şerhlerinde yöntem sorunu. Altaş, E. (Ed.), İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî içinde (s. 631-653). İSAM Yayınları.
- Atay, F., & Çankır, B. (2020). Çalışanların işletmeye ortak edilmesi (hisse edindirme planları) ile çalışan davranışları arasındaki ilişki: Meta analiz çalışması. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 225-244.
- Ault, B. A. (2007) Oikos and oikonomia: Greek houses, households and the domestic economy. *British School at Athens Studies*, 15, 259-265.
- Ayık, A. (2013). *Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin şerhu ahlâk-ı adud adlı eseri, metin tahkiki ve değerlendirme* [Doktora tezi, Marmara Üniversitesi].
- Bilgin, K. (2013). Şerhu ahlâki adudüddin: Metin ve değerlendirme [Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi].
- Bilgin-Tiryaki, K. (2018). İslam ahlak felsefesinin insan ve erdem tasavvuru. Erdoğan, N., Torlak, Ö. & Bilgin-Tiryaki, K. (Ed.), *Temelleri ve uygulamalarıyla iş ahlakı* içinde (s. 44-65). İGİAD Yayınları.
- Büyük, K. & Keskin, U. (2012). Panoptikon'un elektronik dirilişi: Etik bir sorun olarak işyeri izleme. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(10), 55-88.
- Deephouse, D. L. & Carter, S. M. (2005). An examination of differences between organizational legitimacy and organizational reputation. *Journal of Management Studies*, 42(2), 329-360.
- Dierksmeier, C. & Pirson, M. (2009). Oikonomia versus chrematistike: Learning from Aristotle about the future orientation of business management. *Journal of Business Ethics*, 88(3), 417-430.

- Ebherî, S. A. (2016). *Şerhu'l-ahlâki'l-'adudiyye*. Nobel Yayınları İlem Kitaplığı.
- Emin İstanbulî, M. (2016). *Şerhu'l-ahlâki'l-'adudiyye: Melzemetü'l-ahlak*. Nobel Yayınları İlem Kitaplığı.
- Erdem, H. (1989). El-ahlâku'l-adudiyye. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 2, 14.
- Erdemir, E. & Koç U. (2006). Büyük patron sizi izliyor! Farklı sektörlerde işyeri izleme aracı olarak yeni teknolojilerin kullanımı: Eskişehir örneği. 5. *Orta Anadolu işletmecilik kongresi bildiriler kitabı* içinde (s. 141-148). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Erdemir, E. (2008). Bilgi toplumunda çalışma ilişkilerinin yeni boyutu: İşyeri ve çalışanlara yönelik izleme faaliyetleri ve Türkiye'deki durum. 1. *Ulusal çalışma ilişkileri kongresi bildiriler kitabı* içinde (s. 39-52). Sakarya Üniversitesi.
- Erdemir, E. (2012). Ödüllendirme stratejisi. Benligiray, S. (Ed.) *Ücret ve ödül yönetimi* içinde (s. 132-151). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Erdemir, E. (2013). Performans yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlar. Benligiray, S. (Ed.) *Ücret ve ödül yönetimi* içinde (s. 168-191). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Erdemir, E. & Koç, U. (2009). İşyeri izleme faaliyetlerinin iş tatmini, stres ve örgütsel bağlılıkla ilişkisi. 7. *uluslararası bilgi, ekonomi ve yönetim kongresi bildiriler kitabı* içinde (s. 1396-1402). Yalova Üniversitesi - İstanbul Üniversitesi.
- Erdoğan, N., Torlak, Ö. & Bilgin-Tiryaki, K. (2018). *Temelleri ve uygulamalarıyla iş ahlakı*. İGİAD Yayınları.
- Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits. *New York Times Magazine*, 13 September, 122-126.
- Goffee, R. & Jones, G. R. (2000). *Kurum kültürü*. Kapital Medya AŞ.
- Görgün, T. (2017). İcî, Adudüddin Kadî Ebü'l Fazl Abdurrahman b. Rükneddin b. Abdurrahman. Altaş, E. (Ed.), İslam ilim ve düşünce geleneğinde Adudüddin el-İcî içinde (s. 21-76). İSAM Yayınları.
- Görkaş, İ. (2016). *Yozgadî Keşfi Mustafa Efendi keşifler risalesi ahlâk-ı adudiyye tercümesi*. Büyüyen Ay Yayınları.
- Güler, Z. (2010). *40 hadiste iş ve ticaret ahlakı*. İGİAD Yayınları.
- <https://igiad.org.tr/igu>
- Kâzerûnî, A. (2014). *Şerhu'l-ahlâki'l-'adudiyye*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kirmânî, Ş. (2016). *Şerhu'l-ahlâki'l-'adudiyye*. Nobel Yayınları İlem Kitaplığı.
- Kösem, K. (2008). *İsmail Müfit b. Ali el-İstanbulî'nin şerhu ahlâk-ı adudiyye adlı eseri*. [Yüksek Lisans tezi, Sakarya Üniversitesi].

- Leshem, D. (2016). Retrospectives: What did the ancient Greeks mean by oikonomia?. *Journal of Economic Perspectives*, 30(1), 225-38.
- Mason, R. (1984). Conspicuous consumption: A literature review. *European Journal of Marketing*, 18(3), 26-39.
- Meçhul, M. (2016). *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*. Nobel Yayınları İlem Kitaplığı.
- Mengi, M. (2002). Kıyafetnâme. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 25, 513-513.
- Mumcu, A. (1985). *Tarih içindeki genel gelişimiyle birlikte Osmanlı devletinde rüşvet: Özel-likle adlı rüşvet*. İnkılâp Kitabevi.
- Müfid İstanbulî, İ. (2014). *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Özen-İşbaşı, J. (2001). Çalışanların yöneticilerine duydukları güvenin ve örgütsel adalete ilişkin algılamalarının örgütsel vatandaşlık davranışının oluşumundaki rolü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 51-73.
- Özturan, H. (2015). İslam ahlak düşüncesi çalışmalarının dünü ve bugününe dair bir inceleme. Türker, Ö. & Bilgin, K. (Ed.). *İslam ahlak literatürü içinde* (s. 1-41). Nobel Yayınları.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. Ötüken Yayınları.
- Swain, S. (2022). *Roma'dan İslam'a ekonomi, aile ve toplum*. Albaraka Yayınları.
- Tak, B., Sayılar, Y. & Kaymaz K. (2007). Yetkinliklere dayalı insan kaynakları yönetimi ve ücretlendirme sistemi üzerine bir inceleme. *İşletme Fakültesi Dergisi*, 8(2), 233-266.
- Taşkın, S. (2017). XVI. yüzyıl Osmanlı ahlak felsefesinin köklerini ilkçağ'da aramak: Aristoteles ve Kınalızâde Ali'de aile ahlakı. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(10), 203-230.
- Taşköprizâde, A. E. (2014). *Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş. & Erdemir, E. (2008). *İĞİAD Türkiye 2008 iş ahlakı raporu*. İĞİAD Yayınları.
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş. & Erdemir, E. (2013). *İş ahlakı raporu*. İĞİAD Yayınları.
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş. & Erdemir, E. (2018). *İĞİAD Türkiye iş ahlakı araştırması 2018: Nesiller boyu iş ahlakı*. İĞİAD Yayınları.
- Torlak, Ö., Özdemir, Ş. & Erdemir, E. & Tiltay, M. A. (2023). *İĞİAD Türkiye iş ahlakı araştırması 2023: Fırsatçılık ve iş ahlakı*. İĞİAD Yayınları.

- Türker, Ö. (2017). Sonrakilerin eleştirel geleneği: Tahkik. Üçer, İ. H. (Ed.). *İslâm düşünce atlası*, 2. Baskı, 2. Cilt içinde (s. 515-517). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (2016). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6701.pdf>
- Ülgener, S. F. (1991). *İktisadi çözümlenin ahlak ve zihniyet dünyası*. DER Yayınları.
- Veblen, T. (2017). *The theory of the leisure class*. Routledge.
- Yastı, G. (2005). OECD rüşvetle mücadele sözleşmesi ve Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı 19. <http://www.mfa.gov.tr/oced-rusvetle-mucadele-sozlesme-si-ve-turkiye-.tr.mfa> (Erişim: 30/9/2020)